

Esszé a görög halálfelfogásról

Gyenge Zoltán

Egyetemi tanár, SZTE, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia Tanszék

Hogy mit jelent a halál, az ugyanaz a kérdés: hogy mit jelent az élet? Ha a halált megértem, megértem az életet.¹ Talán éppen ezért reménytelen vállalkozás? Hisz senki nem mondta még el, milyen a halál, legfeljebb azt tudjuk, milyen a meghalás. Bár az igaz, hogy manapság annyian térnek vissza a halálból, hogy se szeri, se száma a sok visszajövőnek.²

Vajon olyan a halál, mint egy álom? Az álom és halál kapcsolatát számtalan módon, számtalan aspektusból vetették fel. Ebből a szempontból alapot jelent a görög mitológia, ahol az „álom” és a „halál” féltestvérek. És dolguk van, nem kevés. Ott van például Szarpédon, Zeusz és Laodameia fia, akit a trójai háborúban ölnek meg, és akit Hüpnosz és Thanatosz Zeusz parancsára elvisz a csatatérről, hogy illőn eltemethessék.

1. ábra: Johann Henri Füssli Der Schlaf und der Tod mit der Leiche von Sarpedon in Lykien (1803)

A halál és az álom, mint testvérek. Tökéletes idea. Egyfajta álom a halál – és az álom egyfajta halál; amikor elalszunk, kissé meghalunk, amikor meghalunk, az hasonlatos – a görögök elképzelése szerint – ahhoz, amikor elalszunk. (Mennyire érdekes, hogy Calderónnál pedig az élet lesz álom.) Hésziodosz Theogóniája szerint

Nüx, az éjszaka istennője, a világ egyik alkotó *ősprincipiuma* Khaosz anya nélkül, önmagától született leánya.

2. ábra: Henri Fantin-Latour: *La Nuit* (1897)

Testvérei (nem véletlen) – Erósz, Gaia és Tartarosz. Egyik gyermeke *Hüpnosz* (Ύπνος) az alvással járó álmokképek istene. Az ő fia a három álmisten – *Morpheus* az álmok megformálója, *Phobetor*, aki gyakori vendégem: ő felelős ugyanis a rémálmokért, és *Phantaszosz* a különös, fantasztikus álmokért. A mondák szerint tartaroszi otthonukon keresztül folyt Léthé folyója, amelynek vize – Platón-tól tudjuk – feledést, mégpedig jótékony feledést hoz az embereknek, és Hüpnosz pedig a folyó vizébe mártott pálcával megérintve altatja el az embereket.

A másik gyermeke *Thanatosz* (Θάνατος) a halál megtestesítője, aki az Éj istennőjének apa nélkül született fia, aki közösen él testvérével Hüpnosszal. Thanatosz feladata, hogy a sors istennője, a Moirák által meghatározott időben megjelenjen a halandónál, kardjával vágjon le egy tincset a hajából, majd ragadja meg lelkét és adja át Hermésznek, aki a holtat az Alvilágba kíséri. *Asmus Carstens* főművének tartják az *Éj a gyermekeivel, az Álommal és halállal* (1795) című rajzát.

3. ábra: Asmus Carstens: Éj a gyermekeivel, az Álommal és halállal (1795)

A képen középen az Éj istennője (Nüx) a gyermekeivel. Bal oldalon a lánya *Nemesisz*, a megtorlás istennője, de ott van testvére *Tüché* a véletlen, a sorsszerűség istennője, eltakart arccal és kezében egy könyvvel, amelyből a Moirák (szintén Nüx lányai) bontják ki a halandók sorsának fonalát. Nüx mögött lévő csúnya nő valószínűleg Atroposz, akinek olló van a kezében, amellyel az élet fonalát metszi el. Meglehetősen sokatmondó, hogy kikből áll e csodás és népes família. *Asmus Jacob Carstens* (1754-1798) a korán meghalt rendkívül tehetségesnek tartott művész egyébként saját sorsát is megrajzolta a képen, hiszen *Oskar Bätschmann*³ szerint ő volt az első, aki szembeszállva a hivatalos állami mecénatúrával önkéntesen vállalta a szabadság nevében a művészi szegénységet, hogysem folyamatosan meg kelljen felelnie valamilyen hatalmi elvárásnak. Von Heinitz miniszter úr elintézte, hogy el is bocsássák a Berliini Akadémiáról. Sokak szerint ebből a szempontból ő volt a művészet *James Barry* mellett egyik első mártírja. Carstens – aki a kiváló *Karl Philipp Moritz* jóbarátja volt, sőt képét Moritz írása is inspirálta – Rómában van eltemetve, és reliefbe öltve éppen ez a képe a sírja.

*

Eddig rendben is van, de hogyan kapcsolódik össze az álom és a halál, még inkább az emlékezés és az elmúlás? Szókratész szavaira alapozva vizsgáljuk meg ezt a kérdést. Mi tehát a halál? És miben különbözik az álomtól? Amikor a legbölcsebb görögöt (Szókratészt) halálra ítélik, még egy utolsó szót intéz a bírákhoz. Látszólag. Szerintem sokkal inkább magáról és magához beszél. Mint később Seneca, aki elé

megy a halálnak (igaz, nem teljesen önként). De hagyjuk egyelőre Senecát. A logika alapelvei alapján valami vagy „A”, vagy „nem A” – *tertium non datur*. Valami vagy fehér, vagy nem fehér, nincs harmadik lehetőség. Szókratész ennek megfelelően a következő alternatívát állítja fel a halálról érdekesen kapcsolva az álomhoz – bár ő itt az isteneket nem nevezi néven. Ám Hüpnosz és Thanatosz tényleg testvérek. Ezt mondja: „Mert két dolog közül egyvalami a halál: vagy abból áll, hogy a megholt semmivé lesz és egyáltalán semmit sem érzékel már, vagy pedig – ahogyan mondogatni szokták – abból, hogy a lélek itteni helyét egy másik helyre váltja fel és más-hová költözik.”⁴ (Halkan jegyzem meg: ez ugyan nem kizáró ellentét, Szókratész kissé csúsztat, de se baj.) A kizáró ellentét úgy szólna: vagy semmivé lesz, vagy nem lesz semmivé. Ez utóbbin belül azonban még számos variáció létezik. Viszont a gondolatmenet parádés. Fordítsunk rajta egyet. Szókratész azt mondja az *Apológiában*:

Ha a halál elköltözés egy olyan helyre, ahol ott vannak a korábban élők, akkor csodás nyereség a halál. Naná! Élete nem szólt másról, mint folyamatos párbeszédéről. „Mert ha valaki Hadész országába ér, és megszabadulva az itteni állítólagos bíraktól, megtalálja majd ott az igazi bírakat, akikről azt tartják, hogy ott ítélik meg, Minoszt, Rhadamantüszet, Aiaoszt, Triptolemoszt és mind a többi félistent, aki életében igazságos volt, vajon lehet-e rossz ez az átköltözés?” Folytatva: „Vagy azt, hogy együtt lehettek Orpheusszal, Muszaiiosszal, Hésziodosszal meg Homérosszal, ugyan mennyiért nem adnátok sokan?”⁵

Világos beszéd. Akit egész életében nem érdekelt egyéb, csak a diskurzus folytán kifejtett gondolkodás, aki számára a legszentebb tudomány, a filozófia nem más, mint a szóbeliség alakjában megfogalmazott gondolatok művészete, nem kérdés, hogy annak a végtelen beszélgetés, vég nélküli vita az élet-eleme, így az lesz a „halál-eleme” is. De nézzük a másik utat:

„Vagy abból áll, hogy a megholt semmivé lesz és egyáltalán semmit nem érzékel már...” És itt jön az álom szerepe. „És ha semmi érzékelése nincs, hanem olyan, mint az álom, amelyben alvás közben még álmokképeket sem látni, hiszen akkor csodálatos nyereség a halál.”⁶

A legfontosabb ebből a szempontból, hogy a halál szörnyűségét az jelentené, ha abban megjelenne az *álm*. Azaz „mitológiára” lefordítva: Hüpnosz és Thanatosz kéz a kézben fekédné egymás mellett egy ágyban. Ahogy a fentebbi festményen.

Mennyire plasztikus ez a kifejezés: *örök álmokra szenderült*. Álom, felejtés, az individuum feloldódása. A legfontosabb jellemzői a halál filozófiai felfogásának. A kérdés: a „minden egyéb”. Arra azonban nincs válasz.

Nem tudom, emlékszünk-e pontosan arra, hogy mit mond erről *Hamlet*. „Lenni vagy nem lenni” – nincs olyan, aki nem halott volna erről a sorról, még akkor is, ha Shakespeare-ről semmit sem tud. Ám a monológ érdekesen folytatódik, amit talán kevesebben tudnak felidézni. Miről van szó? Hamlet azon töprenkedik, hogy az életből való kilépés mennyi mindent megoldana, míg az életben maradás csak a szenvedést sokszorozza. Mennyivel egyszerűbb lenne a nem-lét választása! Hamlet azonban „visszadöbben” valamitől.

„Meghalni – elszunnyadni – semmi több;
S egy álom által elvégezni mind
A szív keservét, a test eredendő,
Természetes rázkódásait:
Oly cél, minőt óhajthat a kegyes.”⁷

Ám van valami, ami ezt nem engedi. A hit? A remény? Vagy éppen a szeretet? Dehogy! Az *álom*. Hüpnosz és Thanatosz – ismét kéz a kézben. (Megjegyzem, Arany János fordítása pontatlan. Amit itt „álomnak” fordít, az az angolban a „*sleep*” (alvás). A lentebb említett „álom” az igazi álom, azaz a „*dream*”. Sajnos itt ez nagyon nem mindegy. Így pontosan: „S egy alvás által elvégezni”, vagyis: „and by a *sleep* to say we end the heart-ache and the thousand natural shocks”).

„Meghalni – elszunnyadni – és alunni!
Talán álmodni: ez a bökkenő;
Mert hogy mi álmok jönek a halálban,
Ha majd leráztuk mind e földi bajt,
Ez visszadöbbszent.”

Azaz: „To die, to sleep; To *sleep*: perchance to *dream*: ay, there's the rub; For in that sleep of death what dreams may come...” Majd hozzáteszi (nagyon görög gondolat ez, csodálom, hogy Nietzsche nem reflektált rá):

„E meggondolás az,
Mi a nyomort oly hosszan élteti,
Mert ki viselné a kor gúny-csapását,
zsarnok bosszúját, gőgös ember dölyfét,
Útált szerelme kínját, pör-halasztást,
A hivatalnak packázásait,
S mind a rugást, mellyel méltatlanok
Bántalmazzák a tűrő érdemet:
Ha nyugalomba küldhetné magát
Egy puszta tőrrel.”

Az álom az, amely ellen hat a halálnak, ha az nem lenne, ugyan miért ragaszkodna a bölcs az élethez. A bölcs tudja, hogy az élet siralom, keserves ínség, nyomorult dolog. Csak a balga kapaszkodik három kézzel is belé. Az álomtól való félelem tart bennünket az életben?

Marcus Aurelius a következőket mondja az életről és halálról: „A halál olyan, mint a születés; a természet titokzatos műve. Ugyanazoknak az ősananyagoknak az egyesülése ugyanazokká. Egyáltalán nem olyasmi, ami miatt valakinek szégyenkeznie kellene. Nincs ellentétben az értelmes lény mivoltával, sem akaratának tervszerűségével”⁸. Egy másik görög: A halál olyasvalami, ami nem tartozik ránk: amikor mi vagyunk, a halál nincs, amikor a halál van, akkor mi nem vagyunk. A görög bölcs (*Epi-kuros*) legalábbis ezt vallja. *Antiphon*, a sokat szidott szofista, egyik töredékében arra hívja fel a figyelmet, hogy aki csak és kizárólag a túlvilági életre koncentrál, az úgy hal meg, hogy nem is élt igazán. Mint mondja, „vannak emberek, akik nem élnek igazán, mivel folyamatosan egy másik életben szeretnének élni, nem a mostaniban, és közben elszáll az idő, amely számukra adatott”⁹. Seneca szerint a haláltól való félelem leküzdése az igazi szabadság: „Edződj a halálra – ez a parancs azt akarja mondani, hogy edződjünk hozzá a szabadsághoz.”¹⁰ Halál és szabadság összefügg. Vagy, ahogy egyesek mondták: a halál nem tartozik ránk, mert amikor a halál van, mi nem létezünk, amikor mi létezünk, akkor a halál nincs. Ám ez nem igaz. A halál mindig *van*. Sőt. Jelen van. Minden mozzanatot átkísér az életen. Nincs semmi, ahol a halál ne lenne. Emlékezzünk *Böcklin* híres képére, ahol a halál Charon alakjában átviszi a lelket a Holtak szigetére.

4. ábra: Arnold Böcklin: Holtak szigete (1883, 3. változat)

A halál ott vár a Styx partján, retúrjegyet nem válthatunk. Néha-néha tér vissza halandó, mint Orpheusz vagy éppen Odüsszeusz. (Ezt a változatot Böcklin a kereskedőjének szánta. A kép jobb oldalán lévő sírkamra fölé az A. B monogramot festette. Ezt a harmadik változatot 1933-ban egy híres Böcklin rajongó, Adolf Hitler vette meg. Egy ideig a Berghofban, majd a Birodalmi Kancellária falán függött.)

A halál folyamatosan jelen van. Nem ereszt. Nem igaz, hogy csak akkor van, ha az élet már nincs. Bölcs görögök, ebben óriásit tévedtetek. Epikurosz. Schopenhauer pedig megismétli, bele sem gondolva, átveszi a kijelentését. Pedig az élet minden pillanata egyben halál. És minden pillanat, amelyet így vagy úgy eltöltünk, a halált erősíti. Nem élünk anélkül, hogy minden perc ne vinne hozzá közelebb.

*

Ugyanakkor csakugyan igaz, hogy a lassú elmúlást, a megöregedést, annak minden nyűgével, kínjával, ép ésszel senki nem kívánja. Jobb fiatalnak lenni, mint öregnek. Szokták mondani: az öregségnek számtalan előnye van: most ugyan nem jut eszembe semmi, de biztos van. A fiatalság megőrzése a görögöknél ugyancsak fontos volt. A fiatalság érték. A fiatal harcol, ő nemz harcosokat, ő fut gyorsan a versenyeken stb. Ma, amikor szinte minden második ember már visszajött a halálból, szinte minden harmadik találkozott már ufóval, egyként tudják, hogy előző életükben mik voltak s talán sejtik, mivé lesznek, az európai ember a saját nyavalyáját elfedve egyfajta vigaszt lel a *lélekvádorlás* gondolatában. Úgy bizony. Már szalonnok vannak, ahol reinkarnációs hipnózisban kiderítik, hogy az illető – persze, miután fizetett – mi volt korábbi életében. Pedig a halálról való egyik legfontosabbat a

művészet mondja ki. Schubert például. Csodálatos művében a Halál és Leánykában, Claudius Mathias versére:

A lányka:

Távozz tőlem, ó, távozz!
El innen, csont-alak!
Ifjú vagyok, ne érh hozzám!
Jaj, ne is lássalak!

A Halál:

Add kezed, szép és gyöngé lény!
Barátként, s nem büntetni jöttem.
Bízz, örvendj! Nem vagyok vad én.
Aludni fogsz, mint anyaölbén.

Amit fantasztikusan fejez ki Hans Baldung Grien festménye.

5. ábra: Hans Baldung Grien: Halál és a leányka
1518-20

Álom – élet – halál. Esetleg csábítás? Van-e álm a halálban? Van-e visszatérés, lélekvándorlás vagy feltámadás formájában? Nem tudom, de ha van, jövök és

megmondom. De addig Szókratésszel értek egyet, aki a bírák szemébe mondja, amikor halálra ítélték: „De ideje már, hogy távozzunk. Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve marad, kivéve az istent.”¹¹ Ezek az utolsó szavai.

Lábjegyzet:

¹ A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) támogatta. A szerző a Kulturális Örökség és Digitális Társadalom kutatócsoport tagja.

² Jelen írás a Lábjegyzetek Platónhoz 15. kötetben megjelent tanulmány átdolgozott változata.

³ O. Bätschmann: *Kiállító művészek*. Budapest: L'Harmattan 2012. (ford. Nagy Edina) 29.

⁴ Platón: *Szókratész védőbeszéde* (ford. Devecseri Gábor) 40.c.

⁵ Uo. 41.a.

⁶ Uo. 40.d.

⁷ A Hamlet Arany János fordításában.

⁸ Marcus Aurelius: *Elmélkedések*. (ford. Huszti József) IV.5.

⁹ DK 87 B 53.a.

¹⁰ Seneca: *Erkölcsei levelek* (ford. Kurcz Ágnes) 26. Levél

¹¹ Platón: *Id.mű* 42.a.